

УДК 811.161.2'373.2

DOI 10.3165/2520-6966-2019-13f -96-35-42

А. М. Кайдаш

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Вербалізація етнокультурних концептів у поемі Пантелеймона Куліша "Маруся Богуславка"

У статті розглядаються основні концепти з етнокультурною маркованістю, уживані в поемі Пантелеймона Куліша "Маруся Богуславка". Лінгвостилістичний аналіз мовних одиниць здійснено через виявлення специфіки вживання досліджуваного лінгвального матеріалу в семантичному, корелятивному й культурологічному напрямках.

Представлені в Кулішовому творі словообрази, що містять у семантичній структурі етнонаціональний компонент, безпосередньо пов'язані зі специфікою світовідчуття, світосприймання й мислення українців. Тому ментальний, психологічний, світоглядний маркери є невід'ємною частиною глибинної метасемантики аналізованих мікрообразів.

У концептосфері поемі Пантелеймона Куліша "Маруся Богуславка" лексеми на позначення об'єктів матеріальної і духовної національних культур охоплюють різні сфери життєдіяльності – від міфологічної та релігійної до територіально-географічної та локусної. Номінації представлені як онімним, так і апелювативним рівнями.

Основним показником національно-культурного забарвлення в семантиці лексем є передовсім їхня співвіднесеність із концептами ментально-світоглядної та культурологічної сфер. У мовній тканині художнього твору Пантелеймона Куліша значеннєве поле етнокультурних номінацій широке й багатоаспектне, оскільки такі лексеми у вербальній площині реалізують різні види взаємодії українців у соціумі на рівні осягнення та засвоєння культурних надбань попередніх поколінь.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, поема, "Маруся Богуславка", художній твір, текст, словесний образ, національно-культурний компонент.

Один з аспектів наукового інтересу Пантелеймона Куліша становила етнокультурна спадщина українців. Власні роздуми з окресленої проблеми дослідник виклав у двотомній етнографічній праці "Записки о Южной Руси" [3]. Учений наголошував, що "важливу роль у народоописуванні відіграє мова народу, який описується, і все, що передається з покоління до покоління цією мовою" [3, с. 1]. Таке розуміння суті народознавства спонукало дослідника до ґрунтовного

студіювання як етнографічного, так і мовного матеріалу в культурному спадку наших предків. "Етнологічні розробки П. Куліша позначені пильною увагою фольклориста до міфопоетики національних культурних традицій" [1, с. 28]. Науково обстежуючи доступний йому народознавчий матеріал, учений акцентував на тих рисах українців як носіїв народної культури, які містили зв'язки з різними сферами – мисленням, світобаченням, світосприйняттям, світорозумінням, мовленням, культурною інтерпретацією тощо. Ці глибинні структури інтелектуальної діяльності людини у своїх взаємозв'язках і витворили унікальний код національної культури українців. Пантелеймон Куліш, "досліджуючи загальні проблеми української етнології, народної поетики, традиційної культури, торкається питань, пов'язаних з особливостями давнього міфологічного мислення, народного світогляду, національного світобачення, приділяючи значну увагу лінгвістичній інтерпретації етнокультурних феноменів..." [1, с. 29].

Будучи геніальним письменником, П. Куліш зумів майстерно залучити вивчений і досліджений ним науковий матеріал до власної художньої творчості. Одним із яскравих прикладів утілення історичного сюжету є поема "Маруся Богуславка". Українська література має декілька інтерпретацій (як народну, так і авторські) відомої історії про сміливу українку, і серед них – Кулішева поема. Узагалі творчість видатного письменника досліджена як літературознавцями (зокрема, у двотомній праці Є. Нахліка "Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель" (2007)), так і лінгвістами (мову творів П. Куліша вивчав, зокрема, І. Матвіяс, а Т. Должикова власні напрацювання узагальнила в кандидатській дисертації "Мовна особистість Пантелеймона Куліша" (2003)). Окремі розвідки присвячені й поемі "Маруся Богуславка" (В. Івашків, С. Томашівський, В. Щурат). Однак наявні в українському мовознавстві наукові праці не вичерпують усієї глибини текстологічного дослідження талановитого авторського твору, вивчення якого збагатить сучасну лінгвістичну методологію. Метою пропонованої статті є аналіз концептів із національно-культурним компонентом, дібраних із поеми П. Куліша "Маруся Богуславка".

Одним із центральних у творі постає концепт УКРАЇНА. Він представлений як територіальна одиниця, наприклад: *Пристапи, щоб по всій Україні та слава повстала...* [4, с. 529]; *Що ж се за пожежа сталась Серед України?* [4, с. 456]. Етнолінгвістичних і психолінгвістичних маркерів словообраз набуває в яскравих контекстах, де із субстантивом уживається атрибутив. Показово, що

емотивна напруга підсилюється функціонуванням прикметника "рідна": ... свою рідну **Україну** пліндрували... [4, с. 443]; ... **На Вкраїні** рідній славою сіяли, Мов квітки в городі, пишно процвітали [4, с. 523].

Національну маркованість словообразу УКРАЇНА актуалізує насамперед ад'єктив "козацька", наприклад: *Він покинув там усю свою родину, Заволікся на козацьку **Україну**...* [4, с. 442].

Увиразнюють семантико-стилістичну площину аналізованого образу іменники, що корелятивно із субстантивним "Україна" посилюють певні реєстри. Так, національно-культурне спрямування підкреслюється іменником "козаки", наприклад: *Споглянь, у нас батьки із матірками, Прибувши з золотом із **України**, Розпитують собі між козаками, Де їм шукати нещасної дитини* [4, с. 487].

Підсилення емоційної сфери образу досягається вживанням метафорично-перифрастичної сполуки "земний рай": *Там, у земному раї, на **Вкраїні**, Про нас ні чутки, ані споминання!* [4, с. 514].

Топоніми на позначення населених пунктів у поемі – це передовсім Київ, Львів, Богуслав, Рогатин. У більшості контекстів ці найменування виконують функцію географічної ідентифікації, як-от: *О доню, доню! утікай від ката; Сховайся під одежею моєю, – Я в **Київ** проведу тебе попід землею...* [4, с. 463]; *Вертався додому **Зі Львова** саме від попів побожних* [4, с. 462]; *Ой як у славному Та стародавньому Місті **Богуславі**, Там стояла свята церква До божої слави* [4, с. 441]; *Моя мати була добра, Чесна християнка, Із **Рогатина**, з Підгір'я, Бранка-полонянка* [4, с. 482].

Показово, що назва української столиці метасемантично пов'язана з такою ментальною рисою українців, як релігійність: *Мов за змія людожера Дочок оддавала, Що у **Києві** в печерах Ченці змалювали...* [4, с. 458]; *Чув я, в **Києві** говівши, Дехто з України Вибиратись туди хоче При лихій годині* [4, с. 451]. Узагалі ця риса яскраво простежується в семантичному просторі поеми, а на лінгвальному рівні уособлюється й у словообразі ЦЕРКВА. Концепт позитивно маркований, що аргументується контекстами: *Ой як у славному Та стародавньому Місті **Богуславі**, Там стояла свята церква До божої слави* [4, с. 441]; *Ніби в рай мене дружина Звала через церкву І приносила мій розум Богові на жертву* [4, с. 457].

Розширюють концептуальну сферу словообразу ЦЕРКВА мікрообрази "дзвін", "образу́", "божник". Так, концепт ДЗВІН безпосередньо пов'язаний із макрообразом ЦЕРКВА, наприклад: *Загорілась тоді церква, **Дзвони** задзвонили, Китайки та блаватаси Усю хату вкрили* [4, с. 459]; *Там на Великдень глухо **дзвони** дзвонять, І гомонить народ, і щось співає* [4, с. 463].

Релігійність як особиста риса кожного українця підкреслена в образі ікон, які є невід'ємним атрибутом української домівки: *Де ж той стіл під **образами**, Що з гістьми сидіти...* [4, с. 499]. Розширює семантику релігійності й концепт БОЖНИК (і в значенні полицки для ікон, і в розумінні різновиду рушників), наприклад: *... Його хата сяла тільки рушниками Та пахущими на **божниках** квітками...* [4, с. 443]; *І оглянув піп, зітхнувши, **Божники** з богами: Стоять мовчки чудотворці Попід рушниками* [4, с. 450]; *Там мережані у мене Й **божники** з богами: Пишне, любе малюванне Попід рушниками* [4, с. 500].

Географічним ідентифікатором у поемі П. Куліша "Маруся Богуславка" виступає також гідронім "Чорне море": *Не вернулись волоцюги Із **Чорного моря**, А вже люди дознавали На Вкраїні горя* [4, с. 452]; *Два рази вже ти правду на Босфорі Безумієм і лютостю гасила, Аж ось на Білому і **Чорнім морі** Ще раз нова запанувала сила І давню боротьбу з лукавством поновила* [4, с. 485].

У художньому тексті автора гідроніми складають кількісно значну підсистему лексичної площини твору. Із-поміж назв переважають такі: Дніпро, Дністер, Дунай, Прип'ять, Босфор. Деякі з них відтворюють особливості соціально-економічної комунікації, як, скажімо, у контекстах: *Бо вони **Дніпром** на море впливали Та й купецьким суднам пільги не давали...* [4, с. 442]; *Ми рушимо кошем аж до **Дунаю**...* [4, с. 467]. Окремі ж образи постають безпосередніми свідками історичних подій, наприклад: *Хоть і топлять запорожці В **Дніпрі** уніатів, Та се, аби їх комори Й добра жалкувати* [4, с. 451]; *О **Дністре**, річко слава рицарями, Межо Волощини страшна, кривава!* [4, с. 461]; *І скаламутиться **Дунай** широкий Від нашого безчесного втікання...* [4, с. 492]; *Гасав тоді татарин з козаками І брав ясир від **Прип'яті** до Дону...* [4, с. 461]; *Загнали в труби, загули в тимпани, Кобзар потужним голосом залився, І під перстами струни рокотали: То пінявий **Босфор** у скелі бився* [4, с. 475].

Гідроніми в поетичному мовленні Пантелеймона Куліша персоналіфікуються. Цю стилістичну особливість яскраво передає художній контекст, який актуалізує національно-культурну спрямованість аналізованих лексем:

*Ой ти, **Росе**, порадице наша! Ти, втіхо Росаво,
Наша честь незабута, велика козацькая славо!
Ти, **Суло** наша, Сулице! Подем далеко гуляси,
Із Ромна та в Черкаси з тугенького лука стріляси,
Ненавидників наших лихих, хоть не б'єш, та лякаєш.
І ти, **Ворскло**, бабусенько люба, старенька, тихенька,*

*Як щаслива дитина ясененька, як рай веселенька!
І ти, **Доне**, наш брате, товаришу вірний в неволі,
Пристановище певне старої козацької волі!* [4, с. 524].

Яскравий етнокультурний колорит передають мікрообрази, семантично пов'язані з українським гетьманатом. Ця концептосфера Кулішевого тексту охоплює як апелятиви, так й оніми. Приклади: *Кобзар позаду, дзвонючи у струни, Та до пісень його **гетьман** не дослухався* [4, с. 472]; *Завтра ти, наш **гетьмане** хоробрый, наш соколе, кажеш, Від меча нечестивого тут перед нами поляжеш...* [4, с. 525]; *Ви з **Сагайдачним** І на християнство Так по-вовчому рветесь, Як на мусульманство* [4, с. 510]; *...Висіє ваш **Байда, Митрик Вишневецький**...* [4, с. 489].

Потужне семантичне коло лексем із національно-культурним компонентом у поемі П. Куліша "Маруся Богуславка" формують номінації із семою 'козак'. Це, зокрема, іменники "козак", "козацтво", "запорожець", "Січ". Приклади в тексті: *Тільки тим він був не до вподоби, Що не мав до **козаків** шаноби...* [4, с. 442]; *До невольницьких базарів налітали, **Козаків-братів** з неволі визволяли...* [4, с. 523]; *На попа за се **козацтво** нарікало...* [4, с. 443]; *Хоть і топлять **запорожці** В Дніпрі уніатів, Та се, аби їх комори Й добра жалувати* [4, с. 451]; *... Шанував так, як **Січ**: бо я роду і плем'я не маю...* [4, с. 526].

Етнокультурне маркування містять мікрообрази, що концептуально позначають об'єкти матеріальної культури. До таких належать, зокрема, музичні інструменти. У поемі П. Куліша кількісно переважають контексти з іменником "кобза". Цей концепт є обов'язковим атрибутом пісенної творчості наших предків: *Будуть пити, в **кобзи** грати, Себе прославляти...* [4, с. 449]; *Над степами сонце сяє, Вітер подихає, Подихає, мов на **кобзі** Тихострунній грає* [4, с. 468]. Цей музичний інструмент уміє тонко передавати душевний стан виконавця та впливати на слухачів: *Несказанне, невимовне **Кобза** промовляє І святими почуттями Серце надихає* [4, с. 468]; *Сонце гріє, вітер віє, Стиха подихає; Чи нам весело, чи сумно, Дивна **кобза** грає* [4, с. 469]; *Як струна к струні на **кобзі** Стиха промовляє, Так дочки молитву чисту Мати доповняє...* [4, с. 505]; *Тепло й тихо, тільки чути – Щось у **кобзу** грає, І до тихих струн неначе Голос промовляє* [4, с. 476]. У метасемантичній структурі художнього тексту функціональність цього мікрообразу розширена, бо кобза, традиційно, виступає інструментом збереження та передавання історичної пам'яті народу, що підтверджено в контекстах:

... **Щоб у кобзу про лицарство їх бряжчали...** [4, с. 442]; ... **старці співають Про ваших лицарів і в кобзи дзвонять?** [4, с. 487].

З аналізованим іменником деривативно корелює субстантив "кобзар", який також виступає маркером етнокультурної свідомості українців. Лексема часто представлена в художньому творі. Приклади: **Кобзар позаду, дзвонючи у струни, Та до пісень його гетьман не дослухався** [4, с. 472]; **Кобзарю! задзвони в гучній струни, Щоб і громи тебе не заглушали...** [4, с. 475]; **Загнали в труби, загули в тимпани, Кобзар потужним голосом залився, І під перстами струни рокотали: То пінявий Босфор у скелі бився** [4, с. 475]. Кулішевий текст містить і синонімічну назву – "старець": ... **старці співають Про ваших лицарів і в кобзи дзвонять?** [4, с. 487].

Ще одним народним музичним інструментом, представленим у концептосфері художнього тексту П. Куліша, є сопілка: **До старенької Заїра Стиха промовляє Голосом лагідним, любим, Мов сопілка грає** [4, с. 478].

Етнокультурний компонент у метасемантиці містять також номінації на позначення певних локусів, які представляють традиційний український пейзаж. Такими в Кулішовому тексті постають іменники "поле" та "степ". Так, автор змальовує безкрає поле: **Вітер з полум'єм по полю, Мов по морю, грає** [4, с. 456]; степ, традиційним атрибутом якого є козацькі могили: **Поначіплювано густо Струни золотії На степи, балки з річками, На яри крутії** [4, с. 468]; **Степ, могила і криваве Сонечко сідає** [4, с. 456].

Локалізується простір через зображення вже не загальнонародної, а індивідуальної, особистої території. Такою в традиційній українській культурі є хата, ширше – обійстя. Письменник акцентує увагу читача на традиційному образі вишневого садочка: ... **І втікає потай миру з розмови вишневим садочком...** [4, с. 526]. Ще одним важливим мікробразом у мовосвіті автора є криниця: ... **До криниці, панове, ходив я щоранку світочком...** [4, с. 526].

Образ хати в ідіолекті П. Куліша представлений мікробразом "світлиця", що виступає осердям дому: **Ні світлиці, ні комнати...** [4, с. 456]; **Погоріли всі світлиці І церкви з богами...** [4, с. 461]. Визначальною у світлиці є колиска, бо з неї починається життєвий шлях людини. У Кулішовому тексті цей іменник корелює із субстантивами "мати", "Бог", що також виступають маркерами культурної площини духовного світу українців: **Над колискою моєю Так, як ви, співала І по-вашому про бога З хлопцем розмовляла** [4, с. 482].

Окремим пластом етномаркованої лексики в художній канві поеми П. Куліша "Маруся Богуславка" варто виділити міфологічні

номінації. Письменник акцентує, зокрема, на пантеїстичних, топонімних, флористичних і фауністичних найменуваннях. Так, у тексті згадується Рарог – "вогнений дух, генетично пов'язаний зі стародавніми Сварогом і Рахом" [2, с. 417], який "уявлявся у вигляді хижак-птаха або дракона з блискучим тілом і сяйвом, що виривається з рота" [2, с. 417]. Тому контекстуально цей міфічний образ пов'язаний із птахами: ... *Мов пугач степовий, рарогів брат крилатий* [4, с. 497].

Міфотопонім "Лиса гора" пов'язаний із віруваннями давніх українців про нечисту силу: *"Не смійся, – каже той, перехрестившись, – Се відьма з Лисої гори втікає..."* [4, с. 462].

Із-поміж флористичних номінацій, що містять міфологічну маркованість, письменник залучає до тексту назви "мак" і "материнка": *Саджала в купіль з маку й материнки...* [4, с. 497]. У традиційній українській міфокulturі мак символізує красу, молодість, чистоту; материнка – материнську любов і здоров'я дітей [2, с. 439], тому й використовували ці рослини під час купання. Крім того, вони виконували й захисну функцію: "Мак має чарівну силу, яка захищає від усякого зла" [2, с. 439], материнковим напоєм кропили, "щоб... не причепилася ніяка нечиста сила" [2, с. 439].

Фауністичним образом, представленим у поемі "Маруся Богуславка", є насамперед вороний кінь – "символ вірності, відданості, швидкості, витривалості" [2, с. 524]. У Кулішовому тексті цей образ традиційно пов'язаний із сміливими й мужніми українськими козаками: *Сорок їх сидить у башті без одного, Що коня в степу сідали вороного, Не питаючись, не боючись нікого...* [4, с. 523].

Концептосфера поеми П. Куліша "Маруся Богуславка" містить значну частину словообразів з етнокультурним компонентом. Такі концепти апелюють до давніх культурних традицій, виявляють специфіку ментальної сфери наших предків, зберігають історичну пам'ять нації. Визначені в статті словесні образи – топоніми, гідроніми, міфоніми тощо – становлять цілісну концептуальну систему художнього твору, яка акумулює надбання як матеріальної, так і духовної культури українців. Національно-культурна маркованість аналізованих лексем тісно пов'язана з психолінгвістичним, етнологічним та іншими аспектами сучасної науки, що становить поштовх до подальших перспективних студій.

Література

1. Василенко А. М. Українська міфологічна лексика в художній літературі XIX ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин, 2003. 223 с.

2. Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2005. 663 с.
3. Записки о Южной Руси. Издаль П. Кулишь. С.-Петербургъ: Въ Типографіи Александра Якобсона, 1856. 354 с.
4. Куліш Пантелеймон. Твори: у 2 т. Київ: Дніпро, 1989. Т. 1. Поезія. 655 с.

References

1. Vasylenko, A. (2003). *Ukrayins'ka mifologichna leksy'ka v xudozhnij literaturi XIX st. : dy's. ...* kand. filol. nauk : 10.02.01. [Ukrainian mythological vocabulary in the literature of the 19th century]. Nizhyn. [in Ukrainian].
2. Vojtovy'ch, V. (2005). *Ukrayins'ka mifologiya* [Ukrainian mythology]. Kyiv: Ly'bid'. [in Ukrainian].
3. Zapiski o Juzhnoj Rusi (1856). *Izda## P. Kulish#* [Notes of South Russia. Published by P. Kulish]. St. Petersburg : Typography of Alexander Jakobson.
4. Kulish, P. (1989). *Tvory v dvoh tomah. Tom pershyi* [Narrations in two volumes. V. II]. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].

A. Kaidash

PhD, assistant professor, Nizhyn Gogol State University

Verbalization of ethnocultural concepts in the poem of Panteleimon Kulish "Marusya Boguslavka"

The basic ethno-cultural concepts used in the poem of the Ukrainian writer of the 19th century Panteleimon Kulish "Marusya Boguslavka" are considered in the article. The linguistic analysis of language units is made through manifestation of the specificity of using the linguistic material in a semantic, correlative and cultural directions.

One of the aspects of the scientific interest of Panteleimon Kulish was the ethno-cultural heritage of the Ukrainians. Realizing the link of nationality with the language encouraged the researcher to the ground studio of ethnographic and the language material as well into the cultural heritage of our ancestors. Investigating scientifically thoroughly the accessible folk material, the scientist focused on those traits of the Ukrainians being national culture carriers, which were connected with different spheres – thinking, understanding the world, the worldview, the language and cultural interpretation. These deep structures of a man's intellectual activity in their interconnections created a unique code of a national culture of the Ukrainians.

Being a genial writer, P. Kulish could use skilfully the investigated scientific material in his creative work. One of the brightest examples of incarnation the historical plot is the poem "Marusya Boguslavka". The recognized scientific works in the Ukrainian linguistics do not cover all the depth of textual investigation of the talented author's creative work, studying of which will enrich modern linguistics as well.

The conceptual sphere of the poem written by P. Kulish "Marusya Boguslavka" contains a number of word-formations with an ethno-cultural component. Such concepts appeal to long-standing cultural traditions, reveal the specifics of a mental sphere of our ancestors, preserve the historical memory of the nation. Images visualized in the article - toponyms, hydronyms, mythonyms form the conceptual system of the art work, which accumulates the acquisition of a material and spiritual culture of the Ukrainians as well.

Key words: Panteleimon Kulish, a poem, "Marusya Boguslavka", art work, a text, a verbal image, a national-cultural component.